

Er werd nooit in het college gestemd.¹ De notulen wettigen overigens het vermoeden dat er, met name in de eerste maanden van de bezetting, menigmaal lang over principiële punten beraadslaagd is; dat leidde dan tot formuleringen als: 'er wordt besloten', 'het algemeen gevoelen is', enzovoort. Subjectief werd die collectieve verantwoordelijkheid, waarvan men ook naar buiten blijk gaf, dus wel degelijk gevoeld. Geen wonder: '*Solidarität der Bestrebungen*', heeft Arthur Schnitzler eens geschreven, '*knüpft euch mit Bindfäden, Solidarität der Schicksale schnürt euch mit Stricken, Solidarität der Verantwortungen schmiedet euch mit Ketten aneinander*'.² De opvattingen der secretarissen-generaal waren niet in alle opzichten gelijk, hun lotgevallen zouden slechts gedurende korte tijd identiek zijn, maar de *Solidarität der Verantwortungen* werd vooral in de begintijd diep beseft. En verstrekkend was zij – die verantwoordelijkheid welke men opeens te dragen gekregen had, de eerste weken nog onder het oppertoezicht van Winkelman, maar de generaal werd door Seyss-Inquart nagenoeg onmiddellijk uitgeschakeld en nadien stonden de secretarissen-generaal zèlf van aangezicht tot aangezicht tegenover de bezetter.

Hun opvattingen, schreven wij, waren niet in alle opzichten dezelfde. Ringeling (defensie) raakte al in juni in een conflict met Seyss-Inquart verwikkeld dat tot zijn ontslag leidde en Scholtens (sociale zaken) legde in augustus zijn functie neer. De overigen waren het er min of meer over eens dat men in de noodsituatie waarin zich het land bevond (op het belangrijke economische aspect komen wij nog terug), in vergaande mate met de Duitsers diende samen te werken. Wat zou de consequentie zijn als men bij de eerste de beste gelegenheid aftrad? NSB'ers of andere Duitsgezinden aan de top der departementen? Administratieve en maatschappelijke chaos? Het een werd al even onwenselijk geacht als het ander. Men werkte dus door, en men werkte hard, harder misschien dan ooit tevoren.

Het was wel onvermijdelijk dat men de eigen positie met die der ministers ging vergelijken. Het was aan de secretarissen-generaal bekend (voorzover ze het al niet met eigen ogen aanschouwd hadden) dat het kabinetsberaad in de meidagen een toonbeeld van verwarring geweest was en dat verscheidene ministers zich naar Hoek van Holland hadden begeven in een nervositeit die menselijk wel begrijpelijk was maar die geen heldhaftige herinnering had nagelaten. Er was iets van wrok blijven hangen³; ook toen eind '40 de NSB'er Goedewaagen en de pro-Duitse prof. van Dam tot het college

¹ Getuige K. J. Frederiks, *Enq.*, dl. VII c, p. 524; getuige D. G. W. Spitzen, a.v., p. 544; getuige J. D. Schepers, a.v., p. 578. ² A. Schnitzler: *Buch der Sprüche und Bedenken* (1927), p. 114. ³ In juni '40 maakte *Generalkommissar* Fischböck er